

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO

URŠULA GAČNIK

Empatija in literarno branje

Diplomsko delo

Ljubljana, 2018

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO

URŠULA GAČNIK

Empatija in literarno branje

Diplomsko delo

Mentorica: izr. prof. dr. Urška Perenič

Univerzitetni študijski program
prve stopnje: Slovenistika

Ljubljana, 2018

ZAHVALA

Najlepše se zahvaljujem svoji mentorici, izr. prof. dr. Urški Perenič, za strokovno pomoč, odzivnost, vse nasvete in potrpežljivost pri izdelavi diplomskega dela.

Zahvalila bi se tudi mojim najbližjim, mami Ireni, babici Rozaliji, prijateljicam in prijateljem, še posebej Deji, Leonu in Karolini, za neštete spodbude in podporo ter tehnično pomoč.

Izvleček

Empatija in literarno branje

Pojem 'empatija', ki ga je psiholog Edward Titchener zasnoval leta 1909, je zaradi svoje interdisciplinarne naravnosti zanimiv za raziskovanje tudi v empirični literarni znanosti (ELZ). Nastajajo raziskave, ki povezujejo empatijo kot psihološki proces zaznavanja in razumevanja čustev z (literarnim) branjem. Diplomaska naloga empatijo postavi v kontekst različnih znanstvenih disciplin, najbolj pa si jo prizadeva osvetliti v kontekstu ELZ. Naredi osnutek modela za raziskovanje literarnega branja in empatije. Razločuje dve vrsti empatije: kognitivno in emotivno. Skuša aplicirati kognitivno-vedenjsko raziskavo na dveh odlomkih iz Grumovih kratkih pripovedi. Oba odlomka predvidevata sprožanje močnih čustvenih odzivov zaradi izrazito tesnobnih in psihopatoloških opisov literarnih oseb. Za preskus predlagamo t. i. profesionalne bralce. Zanimalo bi nas, katere vrste empatijo sproža branje odlomkov, tudi glede na spol, ter pri katerem spolu je stopnja empatije višja.

Ključne besede: literarno branje, empatija, empirična literarna znanost, (ELZ), bralec, Slavko Grum, kratka proza, interdisciplinarnost

Abstract

Empathy and literary reading

The concept of empathy, formed by psychologist Edward Titchener in 1909, is due to its interdisciplinary stance, also interesting to explore in empirical literary science (ELS). New researches show a link between (literary) reading and empathy – a psychological process of perception and understanding of emotions – with (literary) reading. This thesis places empathy in the context of different scientific disciplines, but most of all, it wants to highlight it in the context of ELS. It creates outline of a model that could be used for researching literary reading and empathy. The model distinguishes two types of empathy: cognitive and emotional. It tries to apply cognitive-behavioral survey within two excerpts of the Grum's short stories. Both excerpts anticipate triggering strong emotional reactions and psychopathological descriptions of literary characters. For the experiment we propose so called professional readers. We would be interested in analyzing which empathy is evoked in participants during the reading of excerpts, while also considering their gender and evaluating results based on which gender has higher levels of empathy.

Key words: literary reading, empirical literary studies, (ELS), reader, Slavko Grum, short stories, interdisciplinarity

KAZALO

1 UVOD	7
2 KAJ JE EMPATIJA?	8
2.1 Pregled definicij in zgodovina pojma.....	8
2.2 Empatija v (empirični) literarni znanosti	13
2.2.1 Pripovedna in bralčeva empatija	19
3 OSNUTEK MODELA ZA EMPIRIČNO-SISTEMSKO RAZISKOVANJE EMPATIJE ..	22
3.1 Opredelitev raziskovalnega problema in izbor gradiva.....	22
3.2 Udeleženci	24
3.3 Metode in potek testiranja	24
3.4 Primer vprašalnika.....	25
3.5 Morebitne pomanjkljivosti in omejitve	28
4 SKLEP	29
5 VIRI IN LITERATURA	30

1 UVOD

Empatija je kot psihološki proces zaznavanja in razumevanja čustev v zadnjih letih vse bolj zanimiva za raziskovanje tako v naravoslovnih kot humanističnih vedah oz. tam, kjer se te interdisciplinarno srečujejo. To dokazujejo tudi v nadaljevanju predstavljene študije. Namen diplomske naloge je osvetliti povezavo med literarnim branjem in (literarno) empatijo. Prvi del najprej predstavi nastanek pojma 'empatija' in njegove definicije, povzame pomembnejša znanstvena dognanja v posameznih znanstvenih disciplinah (filozofiji, psihoanalizi, psihologiji, psihoterapiji, kognitivni znanosti, nevroznanosti in literarni vedi) skozi zgodovino, jih ovrednoti in primerja med sabo. Nato se osredotočimo na raziskovanje empatije v empirični literarni znanosti (ELZ), pri čemer se posebej opremo na tematsko izdajo revije *Scientific Study of Literature* (2016), v kateri so ključni teoretični koncepti in najnovejše literarnovedne študije s tega področja. Zanimajo nas raziskave s podobnimi vprašanji, ki so nastale pri nas. Poglavje zaključuje s poskusom sintezne opredelitve empatije.

Drugi del diplomske naloge predstavi zasnovo empiričnega modela za raziskovanje empatičnega odziva bralcev na odlomke izbranih pripovednih besedil. Za zgled empirične eksperimentalne raziskave je bila uporabljena tudi raziskava Branje poezije na papirju in zaslonu: medijske tehnologije in transformacije v percepciji raziskovalcev Urške Perenič, Jurija Bona in Grege Repovša (2017). Za gradivo pa smo izbrali odlomke iz kratke pripovedne proze slovenskega dramatika in pisatelja Slavka Gruma.

2 KAJ JE EMPATIJA?

2.1 Pregled definicij in zgodovina pojma

Empatija je sorazmerno široko uporabljan izraz, tako v strokovnih diskurzih kot v vsakdanjem življenju (npr. Burke idr. 2016, Decety in Ickes 2011, Miall 2007, Simonič 2010, Hribar Sorčan 2008, Stamos in Lunaček 2012). Kot veliko pojmov ima tudi empatija začetke v antiki. Vsem uvodoma naštetim disciplinam, nič drugače ni niti v literarnovednem diskurzu, je skupno, da empatijo razumejo kot večplastni in izrazito inter- in že transdisciplinarni pojem (Spock idr. 2016: 5). S stališča uporabnosti pojma v literarni vedi je treba omeniti, da so na eni strani ožje definicije pojma, vezane na posamezno stroko in zato precej neuporabne, na drugi strani pa so(pre)široke opredelitve, kjer pojem že meji na druge sorodne pojme in pojave (npr. simpatijo).

Nastanek pojma 'empatija' (nlat. *empathia*, gr. *empathēia*, kar pomeni 'strast') in prve znanstveno relevantne raziskave segajo v začetek 20. stoletja, čeprav so vživljanje in razumevanje čustev drugih poznali že antični filozofi pod pojmom 'sočutje', 'usmiljenje'. V nadaljevanju smo se oprli na nekaj ključnih filozofskih, psiholoških, nevroznanstvenih ter literarnovednih teorij in definicij, nazadnje pridemo do pojma literarne empatije, pod katero spada pripovedna empatija, ki je povezana z branjem pripovednih besedil.

Aristotel se je prvi bolj poglobljeno ukvarjal s sočutjem, med drugim v povezavi z literaturo. V delih *Poetika* in *Retorika* je razpravljal o umetnosti, ki »nagovarja tako razum kot čustva« (v Simonič 2010: 26) in lahko v človeku sproži močne čustvene odzive, med njimi sočutje, čustvo, ki je podobno empatiji (prav tam: 26).¹ Krščanski filozofi (Avguštin, Laktancij, T. Akvinski) so sočutje razumeli kot usmiljenje, torej kot občutek, ki sproži potrebo po pomoči trpečemu. V 18. stoletju sta moralna filozofa David Hume in Adam Smith pisala o 'simpatiji' ('skupaj trpeti'), pojmu, ki zaobjema moralni razvoj in moralno delovanje ter posredno omogoča razumevanje čustev soljudi. Za doživljanje simpatije, ki po D. Humu zajema prenos občutij, je potrebna bližina. Smith doda, da človek sočustvuje z drugim človekom s pomočjo domišljije, zato so ta občutja manj intenzivna. Podobno sočutje (*Mitleid*) definira tudi A. Schopenhauer – sočustvujoči ne trpi, ni v identičnem položaju s trpečo osebo, ampak čuti z njo (v Simonič 2010: 29). Pojem 'die Einfühlung' ('vživljanje') naj bi prvi skoval Robert Vischer v okviru nemške estetike v delu *Das optische Formgefühl*, ki je izšlo leta 1872. Ob

¹Npr. v *Retoriki* Aristotel sočutje opredeli kot obliko bolečine, ki jo posameznik doživlja ob pogledu na trpljenje drugega (prav tam: 26).

opazovanju umetniške stvaritve naj bi nanjo prenesli oz. ji pripisali čustva, ki jih ob tem doživljamo.² »Pri predstavitvi lastnega življenja v nežive oblike (umetniška dela) lastno identiteto obdrži živo samo navidezno, v resnici pa smo skrivnostno preoblikovani v to drugo, kar opazujemo« (v Simonič 2010: 30). »Empatično združenje osebe in predmeta ustvarja v osebi prijetna občutja harmonije, saj premosti razlike, ki po naravi obstajajo med to osebo in predmetom« (prav tam: 30–31). Filozof in psiholog Theodor Lipps v monografiji *Einfühlung, innere Nachahmung und Organempfindungen* (1903) v okviru nemške psihološke estetike empatijo razume tudi kot filozofski, ne samo estetski pojem, ki posamezniku omogoča spoznavati in razumeti svet, v katerem biva. Empatijo tako uvede v filozofski diskurz, od koder se je razširila v humanistične in družboslovne vede (prav tam: 31). Valentina Hribar Sorčan piše, da empatijo obravnava tudi kot psihološki pojem, ko se sprašuje, »[k]daj in kako se potemtakem človek lahko zave samega sebe kot enoto, kot nekaj enotnega?«, in odgovarja, da »[t]edaj, ko mu uspe dati formo množstvu zaznav, ki ga konstituira, in si na ta način ustvariti samopodobo. To formiranje podobe pa gre skozi proces 'objektiviranja samega sebe', ki ga Lipps razloži s teorijo vživetja, vživljanja (*die Einfühlung*) ali empatijo« (2008: 16).

V 20. stoletju se raziskovanje empatije še razmahne: v filozofiji jo raziskuje zlasti fenomenologija (E. Husserl, M. Scheler, M. Merleau-Ponty, J.-P. Sartre), z njo se ukvarjata psihologija in psihoterapija (J. Piaget, S. Freud, H. S. Sullivan, C. Rogers, H. Kohut), vse več se ji začne posvečati tudi kognitivna nevroznanost. Wilhelm Dilthey jo v hermenevitični filozofiji poveže s konceptom *Verstehen* (uporabil jo je kot epistemološko orodje za razumevanje in interpretacijo). Hermenevtika se z njo kmalu preneha ukvarjati, svoj prostor za nadaljnji razvoj in vpliv pa najde v fenomenologiji (z Edmundom Husserlom, Edith Stein in Maxom Schelerjem)³ in filozofiji uma (Burke idr. 2016: 8–9). Največ se ji v svojih filozofskih delih posveti Edith Stein. V doktorski disertaciji *O problemu empatije (Zum Problem der Einfühlung)* iz leta 1916 izhaja iz Husserlove fenomenološke metode, opredeli jo kot »pojav, pri katerem ena oseba dojema drugo osebo« (v Simonič 2010: 48), »[g]re torej za dejanje, v katerem je mogoče izkusiti in tako usvojiti, razumeti tuje doživljanje« (prav tam: 113). Filozofinja Susanne Langer poudari, da umetnost v posamezniku vzbudi samo ideje

²O tem je pisal že njegov oče, pisatelj, pesnik, dramatik Friedrich Vischer.

³Vsi trije so empatijo razumeli kot dejanje, ki omogoča posamezniku, da neposredno in brez predhodnih podobnih izkušenj doživlja občutja neke osebe. Scheler pozna šest osnovnih konceptov, del katerih je tudi empatija, ki hkrati poglobijo teoretične nesporazume o njej v filozofiji. Za predstavbo, koliko empatiji sorodnih pojmov obstaja, naj v grobem predstavimo Schelerjevo teorijo. Govori o kompatiji (deljenje enakih čustev v neki situaciji), mimpatiji (posnemanje čustev neke osebe, pri čemer jih posnemovalec ne občuti), simpatiji (namerno čustveno odzivanje na čustva neke osebe), transpatiji (nezavedno občutenje čustev drugega), »čustvena infekcija« (*emotional contagion*), unipatiji (močnejša oblika transpatije) in empatiji (razumevanje čustev drugega tako, da se posameznik vživi v perspektivo drugega) (v Burke idr. 2016: 9).

čustev in ne prenese konkretnih čustev na človeka: neko umetniško delo vzbudi čustva, ki vplivajo na človekovo kognicijo in konceptualne zmožnosti, pri tem se čustva lahko preoblikujejo, pri čemer se izboljšajo tudi človekove kognitivne sposobnosti (v Watling 1998: 115).⁴ Valentina Hribar Sorčan v prispevku O empatiji in intersubjektivnosti empatijo opredeli takole: »Empatija (nlat. *empathia*, iz gr. *empathēia*, strast) pomeni sposobnost postaviti se na mesto drugega. Označuje zmožnost posameznika, da zazna in razume oz. da se vživi v občutja in razmišljanja druge osebe, vendar se z njo ne poistoveti, za razliko od občutij simpatije in sočutja do drugega« (2008: 13).

Psiholog Edward Titchener je leta 1909 v delu *Experimental psychology of the thought process* tvoril pojem 'empathy' prav iz nemškega pojmovanja 'die Einfühlung' (vživljanje, vživetje) in grškega pojma 'empathēia'. Empatijo je razumel kot »ohranitev ideje jaza, projiciranega v zaznani predmet [...] [in] težnjo, da počlovečimo in poosebimo okolico« (v Simonič 2010: 33). V psihologiji je po Georgu Herbertu Meadu in Jeanu Piagetu pomembno razumevanje čustev drugih, kar je spoznavna funkcija empatije. Sigmund Freud jo le omeni v svoji psihoanalizi; govori o 'die Einfühlung'; pojmoval jo je »kot proces, ki nam omogoča, da razumemo druge, s tem da se postavimo v njihov položaj. Razume jo kot nepogrešljivo pri vzpostavljanju odnosa med pacientom in analitikom in je nujna za psihoanalitičsko delo« (v Lunaček in Stamos 2012: 299). Harry Stack Sullivan obravnava empatijo v okvirih razvojne psihologije, medtem ko je za Carla Rogersa pomembno sredstvo v psihoterapiji (v Simonič 2010: 38–42).

Empatijo danes psihologija obravnava v povezavi s teorijo uma (*theory of mind*, krajše ToM), ki zaobjema splošno zmožnost vstopanja v duševna stanja drugih na kognitivni stopnji. Pod njo spadata teorija teorije (*theory theory*, TT) in teorija simuliranja (*simulation theory*, ST), ki se v praksi med sabo povezujeta. Po teoriji teorije ljudje razumemo čustva, vrednote, želje in prepričanja drugih analoško, tj. glede na naša lastna čustva, vrednote, želje in prepričanja, medtem ko naj bi bili po teoriji simuliranja sposobni predstavljati psihološko stanje drugega in bi lastne predpostavke in sodbe odmislili (Burke idr. 2016: 10).

Empatija vključuje kognicijo in emocije: proces empatičnega zaznavanja je sestavljen iz kognitivnega in afektivnega procesa. Kognitivni proces aktivira domišljijo, ki pomaga empatu postaviti se v vlogo drugega, zaznati njegovo perspektivo in doživljati »kvalitativno« enaka

⁴Proces je lahko tudi obraten (Watling 1998: 115).

čustva, od katerih se distancira. Sposoben je simultano zaznavati in analizirati tudi svoja čustva, misli, želje, ki niso del empatije. Amy Coplan piše o štirih obveznih fazah, ki ločijo empatijo od čustvene zmote in simpatije: najprej empat izkusi enako ali podobno psihološko stanje kot ciljna oseba, nato v svoji domišljiji podoživi izkustva drugega iz perspektive drugega; prva in druga faza se v tretji fazi med sabo nujno vzročno-posledično povežeta, da se zgodi četrta faza, ko je empat sposoben ohraniti samodiferenciacijo. (Coplan 2004: 144)

V članku Pomembnost empatije psihiatrinje Vladislave Stamos in psihiatra ter psihoterapevta Matjaža Lunačka beremo, da empatiji pogosto pripisujemo pozitivne lastnosti, vendar velja opozoriti tudi na nekatere negativne, kot so npr. pretirana empatija (npr. v zdravstvu, psihoterapiji), depresija, agorafobija in druge duševne motnje. Je pasicer zaželeno sposobnost, ki omogoči pristno komunikacijo ter nas tako povezuje z ljudmi in poglobi medosebne odnose. V družbi je prepotrebna, zaradi česar se vse več znanstvenikov tudi zanima zanjo.

Stamos in Lunaček še pišeta, da je empatija do neke mere prirojena lastnost, ki se (ali pa se ne) razvije v procesu socializacije (2012: 299). Podobno zapiše psihologinja Sara Topolovec, da sta empatija in prosocialno vedenje prisotna že pri majhnih otrocih, za kar so odgovorni zrcalni nevroni (*mirror neurons*) v možganih, ki so biološka osnova zanjo (2015).⁵ Elaine Hatfield idr. poudarjajo pomembnost t. i. »primitivne čustvene okužbe«, »ki je osnovni gradnik človeške interakcije in sodeluje pri 'branju misli' ter omogoča ljudem, da razumejo in delijo čustva drugih ljudi (2011: 19).⁶ Na Slovenskem je o povezavi med literaturo in empatijo nevrolog Zvezdan Pirtošek pisal v članku Umetnost in možgani: »[E]mpatija ter potreba po imitaciji [se bosta aktivirali] ob proženju zrcalnih nevronov« (2006: 27). Izpostavi, da so nevroznanstvene raziskave literature še na začetku: »[V]ečina študij proučuje osnovne vidike literature (pisanje, branje, fonemi ...). In vendar se zdi, da smo nevrobiološko ustvarjani za zgodbo: pomembni deli možganov (zadnji parietalni režanj, hipokampus, prefrontalna skorja) vzdržujejo časovno dimenzijo Jaza in jo gradijo v avtobiografsko smiselno konstrukcijo. Možgani potrebujejo pripoved, zgodbo, vsebino; če je ni, jo bodo ustvarili sami (konfabulacije, halucinacije, iluzije)« (prav tam: 35–36). Našteje še procese, ki se ob branju literarnih besedil sprožijo v možganih, in na kratko opiše razvoj možganov:

⁵Odkril jih je Giacomo Rizzolatti – opazoval je nevrone pri opicah in odkril, da so se ti aktivirali tudi, ko giba niso izvajale one, ampak eksperimentator (Topolovec 2015).

Ob branju literarnih del (novel, esejev, romanov, poezije) nam zamišljene podobe pokrajin, odnosov med ljudmi, občutenja različnih razpoloženj in čustev, zven monologa ali dialogov skozi dimenzijo notranjega govora zbujajo tiste predele možganov, ki so aktivni pri resničnem doživljanju teh pokrajin, odnosov, čustev in pripovedi. A literarne pripovedi omogočajo še več – odpirajo nam vrata v senzoriko, zaznavo, misli, čustva, namene in doživljanja sočloveka. Ko spremljamo socialne odnose ali zdrsnemo v telo in misel enega od junakov, doživimo celovito izkušnjo »teorije uma«. (prav tam: 36)

Z empatijo se je na literarnoestetskem področju ukvarjala pisateljica Violet Paget.⁷ Naj omenimo njeno razumevanje pojma 'sympathy' v pomenu 'čutenje s/z', ki ga veže na umetniško delo, čustva in ideje: »Empatijo sprva omejuje na projekcijo lastnih telesnih občutij, ki jih doživljamo pred umetniškim delom, v to umetnino[, naša čustva in ideje pa se nanašajo na sam predmet opazovanja]« (v Simonič 2010: 33).

Suzanne Keen se v knjigi *Empathy and the novel* (2010) sistematično posveti empatiji izključno na literarnovednem polju. Empatijo opredeli kot »posredno, spontano delitev afekta, [ki] se lahko sproži ob opazovanju čustvenega stanja druge osebe, poslušanju o čustvenem stanju druge osebe ali celo ob branju« (2010: 4).⁸ Razmeji jo tudi od simpatije in kot podkategorijo v *The living handbook of narratology* opiše pripovedno empatijo (*narrative empathy*), ki jo povzema po Tylor idr. (2002–2003): »Pripovedna empatija je deljenje čustva in perspektive, ki ju povzročajo branje, gledanje, poslušanje ali zamišljanje pripovedi v situaciji ali stanju drugega« (2013). Podrobneje bo predstavljena v nadaljevanju. Keenova se v članku *A theory of narrative empathy* (2006) naveže tudi na nevroznanost, pri čemer izpostavi pomembno vlogo možganskih raziskav s pomočjo elektromiograma (EMG) in funkcijske magnetne resonance (fMRI) pri raziskovanju empatije, tudi v literarni znanosti (210–211).

Poznamo tri vidike empatije: emocionalni vidik (ko podoživljamo čustva drugih oz. »[čustvene odzive drugega]« (Topolovec 2015)), kognitivni vidik (ko razumemo odzive in perspektivo drugega) in motorični vidik (ko podzavestno oponašamo mimiko, kretnje ipd. drugega) (prav tam). Če se ozremo na prej navedene definicije empatije, lahko opazimo, da vse govorijo o »vživetju« (Aristotel, Hume, Smith, Coplan, Burke idr., Titchener, Vischer, Keen, Langer itd.): pri vseh oseba A zazna, se vživi in razume čustva osebe (ali živali, predmeta, literarne osebe) B in vse empatijo razumejo kot umsko, mentalno sposobnost.

⁷Bolj znana je bila pod psevdonimom Vernon Lee (Simonič 2010: 33).

Aristotel Vischer, Langer, Pirtošek, Paget in Keen pa empatijo povezujejo tudi z umetniškimi deli. Umetnost sproža čustvene odzive zaradi vživetja recipienta v umetniške stvaritve.

2.2 Empatija v (empirični) literarni znanosti

Poglobljeno razumevanje človeških odnosov je med drugim tudi v domeni literature, kar raziskuje literarna veda. Ni čudno, da je empatija ravno predmet empiričnih-sistemskih literarnovednih raziskav, za katere je značilno, da stremijo k »[integraciji] empirično pridobljenih znanstvenih spoznanj o procesih spoznavanja, razumevanja in komuniciranja, [ta pa] so v načelu veljavna tudi za vse načine literarnega spoznavanja, razumevanja in komuniciranja« (Perenič 2014: 11). Empirične študije namreč nastajajo v interdisciplinarnem sodelovanju z drugimi humanističnimi in družboslovnimi disciplinami, med njimi psihologijo (prav tam: 24). Urška Perenič empatijo umesti med psihološke sposobnosti in procese poleg identifikacije in absorpcije ter dodaja, da v literarni vedi teoretično še niso ne zadostno opisani ne raziskani (prav tam: 28). Literatura oz. njeno branje pa vpliva med drugim tudi na razvoj empatije pri bralcih (prav tam: 29).

Leta 2016 je izšla posebna številka zdaj osrednje znanstvene revije pri Mednarodnem združenju za empirično literarno znanost IGEL, ki ima naslov *Scientific Study of Literature*. V celoti je bila posvečena empatiji v empirični literarni znanosti (ELZ). Predstavila je inter- in že transdisciplinarne pristope⁹ k literaturi in empatiji. V uvodnem članku *Transdisciplinary approaches to literature and empathy: A special issue* urednik Paul Sopcak idr. najprej opozorijo na vseprisotnost pojma empatije na najrazličnejših področjih življenja, od znanosti do popkulture in celo politike, potem pa omenijo zgodovinsko ozadje pojma empatije, kot ga je obravnaval Aristotel v okviru sprejemanja umetniškega dela. Odnos empatija – umetniško delo se razvije v procesu recepcije, kar povežejo zlasti z etično-moralno razsežnostjo literarnega branja; sledi še kratek pregled pomembnejših ugotovitev člankov.

Nekaj teoretičnih razlag (ne pa tudi novih definicij) empatije prinese članek *Empathy and the confluence of neuroscience and empirical literary studies* avtorjev Michaela Burkeja, Anežke Kuzmičkove, Anne Mangen in Therese Schilhab. Najprej predstavijo zgodovinsko in etimološko ozadje pojma, ki ju pokriva tudi ta diplomska naloga, potem pa empatijo postavijo v kontekst literarne teorije, empirične literarne znanosti (ELZ) ter psihologije in nevroznanosti. Gre za izrazito interdisciplinarni pojem. V literarnovednem kontekstu se

⁹Tj. psihološke, razvojne, medkulturne, kognitivne, nevroznanstvene, računalniške in celo didaktične.

osredotočajo na bralca in bralsko recepcijo, pri tem povzemajo že omenjeni teoretičarki Suzanne Keen in Martho Nussbaum ter teoretika Marca Caracciola. Slednji piše o tem, na kakšen način bralec razvije empatijo do literarne osebe: v njeno zavest vstopa prek bralske izkušnje na enak način kot v zavest živega človeka, kar imenuje zavestno pripisovanje, ki se lahko stopnjuje v zavestno udejanjenje, kadar pripoved prestopa bralčevo izkustveno ozadje. (Burke idr. 2016: 7–13) V kontekstu empirične literarne znanosti navajamo zgolj povzete izsledke iz raziskav, ki osvetljujejo povezavo med bralcem oz. branjem in empatijo. Burke idr. najprej omenjajo dve študiji Dana R. Johnsona iz leta 2013, ki sta raziskovali, kako literarna fikcija vpliva na mehčanje in celo brisanje predsodkov ter stereotipnih mnenj in povečuje empatijo. Udeleženci so morali prebrati odlomek iz romana o nestereotipni arabski muslimanski ženski. Opazovali so tri besedilne spremenljivke: predsodke do arabskih muslimanov, spremembe razpoloženja, ki ga sproži branje, in zahtevane karakteristike¹⁰ (prav tam: 16). Rezultati so pokazali, da so udeleženci, ki so se v zgodbo bolj vživeli, imeli občutno nižjo stopnjo negativnih predsodkov in povišano stopnjo empatije; obratno velja za tiste, ki jih zgodba ni pritegnila, kar ima uporabno vrednost za ozaveščanje ljudi o pozitivnem vplivu branja na strpnost do drugačnosti; Burke idr. predlagajo, da bi izsledke lahko uporabili v didaktične namene v šolah (prav tam: 16–17). Emy Koopman je leta 2015 raziskovala empatično razumevanje in prosocialno vedenje, in sicer jo je zanimalo, kako se odražata v različnih žanrskih besedilih na podlagi osebnostnih značilnosti oz. faktorjev, kot so empatija, izkušnje z literaturo. Udeleženci raziskave so prebrali dve besedili (fikcijsko in nefikcijsko) na temo depresije in žalovanja. Test so reševali še enkrat po tednu dni. Rezultati pri besedilih o depresiji niso bili v prid fikcijskim pripovednim besedilom, pač pa nefikcijskim besedilom, saj bi ta več bralcev spodbudila k prosocialnemu vedenju (konkretno je šlo za doniranje). Udeleženci, ki so imeli osebno izkušnjo z depresijo, so pokazali večjo mero empatičnega razumevanja in prosocialnega vedenja, kar pa ne velja za žalovanje. Iz tega je Koopmanova sklepala, da literarni teksti lahko podajo še druge okoliščine, ki jih nefikcijski ne morejo. (prav tam: 17)

Razprava *On literary fiction and its effects of theory of mind* Davida Kidda, Martina Onegisa in Emanueleja Castana predstavi eksperimentalno študijo o povezavi med socialno-kognitivnimi sposobnostmi in fikcijskimi literarnimi besedili. Izhajajo iz hipoteze, da imajo posamezniki, ki berejo veliko literarnih besedil, boljše rezultate na testih teorije uma (v nadaljevanju ToM), in dodajajo, da je to odvisno tudi od vrste literarnih besedil: bolj kot

¹⁰Burke idr. ne podajo podrobnejše razlage o tem, kaj točno obravnavajo pod tem pojmom.

fabula je pomembno, da so literarne osebe psihološko kompleksne. (Kidd idr. 2016: 43–45) Ponovijo in razširijo predhodno študijo Kidda in Castana (2013), tako da na večjem številu literarnih in žanrskih (znanstvena fantastika, pustolovski, ljubezenski ipd.) besedil merijo naslednje odvisne spremenljivke: čas branja, ugibanje odgovorov, ali so udeleženci že sodelovali v kateri izmed njihovih raziskav, ali je angleščina njihov materni jezik in ali so imeli težave z računalnikom. (prav tam: 46) Udeleženci (moški in ženske med 19. in 82. letom starosti) so reševali spletne vprašalnike. Za gradivo je bilo izbranih 20 besedil z enakim številom besed: pet je bilo literarnih kratkih zgodb in pet žanrskih kratkih zgodb, zraven so brali še pet odlomkov iz literarne fikcije in prav toliko iz žanrske fikcije. Udeleženci so si lahko za branje izbrali kateri koli tekst, imeli pa so možnost, da niso prebrali nobenega izmed podanih besedil. Po rešenem vprašalniku so izpolnili REMET (*Reading the Mind in the Eyes*) – prepoznavali so štiri kompleksna čustvena stanja pod izrazi sočuten, razdražen, uvideven in spodbuden na obrazih igralcev. Na koncu so izpolnili še test prepoznavanja avtorjev (*Author Recognition Test*, ART) in demografski vprašalnik. (prav tam: 46–48) V drugi, nadomestni analizi so merili reflektivno funkcijo (RF) s pomočjo računalniške metode CRF (*Computerised Reflective Method*), ki prešteva pogostnost pojavljanja besed v besedilih z visoko RF in besed v besedilih z nizko RF (prav tam: 49). Ugotovili so, da branje literarnih besedil, ki poudarjajo karakterizacijo literarnih oseb, pozitivno vpliva na ToM in (z njo povezano) empatijo, medtem ko branje žanrskih besedil s poudarkom na zgodbi na rezultate ToM testov ne vpliva. Prav tako so dosegli boljše rezultate bralci, ki se z literarnimi besedili redno srečujejo (prav tam: 51–52).

Poglejmo še študijo Mood-empathic and aesthetic responses in poetry reception kot primer empirične študije recepcije poezije raziskovalcev Arthurja M. Jacobsa, Jane Lüdtke, Arasha Aryanija, Burkharda Meyer-Sickendiecka in Markusa Conrada.¹¹ Sicer zelo kompleksna raziskava je osnovana na mnogovrstnih metodah, ki so razvite posebej za raziskovanje literature (BAWL, eBAWL, DENN-BAWL, »matrika 4x4«, lestvica abstraktnosti, Emophon, vprašalnik recepcije poezije (*Poetry Reception Questionnaire*)) ter kvalitativno-opisnih in kvantitativno-statističnih analizah. Za gradivo jim je služilo 24 nemških pesmi. (2016: 95, 113) Predpostavljali so, da besedilni elementi na štirih ravneh – metrični, fonološki, morfosintaktični in semantični – vplivajo na empatične in estetske procese na vseh treh ravneh: izkušnjski, periferno-psihološki in vedenjski. Na teh štirih ravneh opazuje vpliv (stilnih) elementov, kot sta ritem in rima, tudi besednovrstno pripadnost, ikoničnost besedilno

¹¹Pri nas na študijo prva opozori Urška Perenič (gl. Perenič idr. 2017).

predstavljenega sveta ipd. (Jacobs idr. v Perenič 2017: 117) Druga hipoteza se nanaša na empatijo oz. razpoloženje (*mood empathy*) in pravi, da bi »poezija, ki izraža razpoloženje ljudi, vzdušje, dogodke ali predmete, morala pritegniti bralce, da bi ti mentalno simulirali in afektivno odslikali upodobljeno stanje« (Jacobs idr. 2017: 87). Za udeležence so izbrali 40 naravnih govorcev nemščine, ki so bili za testiranje plačani. Vsak izmed udeležencev je približno 60 minut individualno reševal računalniške vprašalnike s po šestimi pesmimi, pri tem pa so mu namestili napravo za merjene fizioloških odzivov (npr. merili so krvni tlak, odzivanje mišic, EMG-aktivnost). Ob ponovnem branju so udeleženci odgovorili na vprašanja, ki so merila razpoloženje in estetsko ugodje. (prav tam: 98–99) Za diplomsko nalogo je pomemben koncept univerzalnega modela NCPM (*Neurocognitive Poetry Model*), ki, kot ga lepo povzame Urška Perenič, »napove, da večji oz. višji kot je v pesmi ustvarjeni vtis domačnosti (uporabljena je metoda skaliranja), večja je verjetnost empatičnega odzivanja [in] večja kot je pogostnost uporabe najrazličnejših stilnih sredstev, večje je estetsko ugodje ob branju pesmi« (v Perenič idr. 2017: 117).

Za vse raziskave je značilno, da so kompleksne zaradi svoje interdisciplinarne narave, da imajo zato več avtorjev, znanstvenikov z različnih področij. Izpostavimo, da (npr. na EBSCOhost, Science Direct in JSTOR) nismo zasledili primerljivih raziskav. V slovenskem prostoru je prav tako pomanjkanje empiričnih študij s področja empatije in v povezavi z literarnim branjem.¹²

Na literarnovednem področju smo v povezavi s pojmom naleteli tudi na objavo Alojzije Zupan Sosič, in sicer v povezavi z interpretativnim branjem in čustvi (2018). V *Teoriji pripovedi* (2017) pa piše o pripovedni empatiji, ki da je vrsta literarne empatije, slednja pa del pripovednih čustev¹³ v okviru kognitivne naratologije (300). Zupan Sosič ponuja ločevanje dveh ravni bralcev, avtorjev in kompetence na literarne in neliterarne, deli tudi empatijo na literarno in trivialno¹⁴ (prav tam: 125–126, 302). Izpelje opredelitve empatije: literarne in pripovedne empatije, razume pa ju hierarhično, tj. v odnosu do 'empatije' kot krovnega pojma literarne empatije, ki jo prav tako opredeli:

¹²S področja empirične literarne znanosti na Slovenskem navedimo Mirana Hladnika, Dejana Kosa, Marijana Doviča, Urško Perenič, ki pojem v tem pomenskem obsegu tudi navaja in definira (za več gl. Perenič 2013: 275–281).

¹³Izraz kognocije (*cogmotions*) po Suzanne Keen poudarja vzajemno povezanost čutenja in razmišljanja (v Zupan Sosič 2017: 299).

¹⁴Trivialno empatijo opredeli kot »[z]možnost vživljanja bralca in avtorja v le [t]rivialno besedilo« (prav tam: 377). Kot posledica ločevanja dveh ravni bralcev, avtorjev in kompetence se po njej deli tudi empatija. Trivialni avtorji pišejo trivialna besedila za trivialne bralce, pri čemer umanjka ubeseditvev drugačnosti, saj avtorji želijo izpolniti pričakovanja bralcev, ki hočejo uživati ob poznanem, ne sprejemajo pa drugačnosti, kaj šele da bi jo razumeli. Tu gre za čustveno zmoto, vživljanje in identifikacijo, kar prinese eskapizem, kompenzacijo ipd. (prav tam: 126)

[E]mpatija [je] psihično spoznavna sposobnost, s pomočjo katere se človek prestavi na mesto neke druge osebe, da razume njena čustva in namere [ter] mehanizem, ki vodi razumevanje čustvenega doživetja druge osebe, racionalno in čustveno dogajanje, ki temelji na sposobnosti postavljanja v položaj drugega in vživljanja v drugega ali videnja sveta skozi oči drugega ter razumevanja njegovega sveta na način njegovega razmišljanja;« (prav tam: 323), medtem ko je pripovedna empatija »[p]ovezana z [l]iterarno identifikacijo. [Gre za] vživetje [b]ralca v [l]iterarno dogajanje in [l]iterarne osebe, tudi [a]vtorja pri pisanju, hkrati je tudi značajska lastnost literarne osebe. [Prav tako] omogoča razumevanje tuje izkušnje [...], kar [jo] povezuje z etično dimenzijo. (prav tam: 337)

Pri literarni empatiji naj bi bilo najpomembnejše, da je kot »vrsta pripovedne empatije, vezana na [p]ripovedna čustva« (prav tam: 360), naprej jo deli na bralčevo, besedilno in avtorjevo empatijo.

Da bi odgovorili na zastavljeno vprašanje v uvodu, kakšne so vzporednice med literarnim branjem in empatijo, je treba tovrstno branje najprej opredeliti. Oprli se bomo (samo) na knjigo Davida S. Mialla *Literary reading: Empirical and theoretical studies* (2008), ki se ukvarja z literarnim branjem v diskurzu empiričnih literarnih študij.¹⁵ Te so potrebne, ker svoje hipoteze potrjujejo na realnih bralcih (*real readers*), medtem ko interpretativni pristopi samo predvidevajo odzive bralcev (2008: 12). Raziskujejo, kako posamezen bralec bere, kako se odziva oz. kakšna je bralska recepcija nekega literarnega besedila (prav tam: 24), pri tem pa je pomembno, da »ne zagotovijo dokazov za posamezno interpretacijo[,] zagotovijo pa vpogled v to, kar nam bralci lahko povedo o svojih odzivih na literaturo« (prav tam: 26). Miall poudarja, da se posveča navadnim (*ordinary readers*), ne profesionalnim bralcem (*academic readers*); »večino bralcev večino časa zanima pomen literature, ki jo bere, ne, kako jo bodo interpretirali« (prav tam: 3). Literarno branje naj bi se po njegovem preverjalo s pomočjo empiričnih študij. Upoštevati je treba tudi, kako so bralci brali v preteklosti, saj so bile njihove bralske izkušnje drugačne že zaradi duhovnozgodovinskega ozadja. Brian Boyd zapiše, da poznavanje zgodovinskega vidika branja in bralstva pripomore k »trdnosti in usmerjenosti na polju empiričnih študij literarnega branja« (prav tam: 33).

Miall zapiše, da gre (neakademskim) bralcem predvsem za estetsko izkušnjo, »najsi cenijo formalne kvalitete, jih vznemirja zgodba, polna suspenza, ali pa empatično trpijo muhavost fikcijskih oseb« (prav tam: 89–90). V poglavju *Literariness: Are there neuropsychological indicators?* razlaga, da si »[m]ed branjem [...] razširimo svoje znanje; bralska izkušnja vsebuje čustva; branje je predvidevajoče, omogoča nam namreč, da zaslutimo vnaprejšnje razumevanje [literarnega besedila]« (prav tam: 144). Paula Fox meni, da branje od

¹⁵O bralcu pa je v kontekstu ELZ pri nas obširno in teoretsko pisala Urška Perenič (2010).

posameznika zahteva poglobitev v fikcijski (ne samo svoj mentalni) svet, kar pa se dogaja tudi pri empatiji (prav tam: 144).

Potem Miall našteje in razloži še tri načine, ki literarno branje osmišljajo v okviru nevropsiholoških procesov in ti so: cikel defamiliarizacije – rekontekstualizacije, dinamična struktura pripovednih epizod v prozi (preučujejo tudi poezijo) in funkcije empatije v našem odzivanju na literarne osebe in pripoved (prav tam: 144). Pri prvem gre za to, da manj znane besede in stilistične posebnosti pri bralcih vzbujajo nove povezave, ali drugače, izkušnja, ki je bila »defamiliarizirana« v trenutku predvidevanja, zahteva rekontekstualizacijo, torej novo kontekstualizacijo manj poznanega (prav tam: 145). Za drugi način je pomembno, da besedilo zagotovi zaplet, ki od bralca zahteva razumevanje, v zaključnih povedih pa ponudi preobrat ali uvid, ki bralca motivira za nadaljnjo branje in ga vodi do naslednje epizode (prav tam: 148). Kot primer Miall navede kratko zgodbo Kate Chopin *The Story of an Hour*. V delovnem spominu hranimo prebrane informacije, ki jih pridobivamo med branjem in jih po potrebi spreminjamo in dopolnjujemo. Alan Braddeley to imenuje epizodni pomnilnik, »proces ali mehanizem, ki sinergetsko združuje informacije različnih podsistemov v obliko začasnih reprezentacij« (prav tam: 150). Miall nadaljuje, da je literarna epizoda nedvomno takšen proces oz. mehanizem, da pa se njena literarnost odraža v preobratu v zgodbi (prav tam: 150). Kot tretji način pa navaja empatijo, ki jo razume v nevropsiholoških okvirih, kar pomeni, da je odvisna od t. i. funkcij desne možganske poloble, kjer se procesirajo prepričanja drugega reda.¹⁶ Sklepanje te vrste je pomembno za razumevanje ravnanja, doživljanja in čustvovanja literarnih oseb, kar se navezuje na ToM: »Točno določeni mehanizem, ki bi podprl empatijo v literarnem odzivu, je sodelovanje med predstavo samega sebe in predstavo uma druge (fikcijske) osebe« (prav tam 151). Vendar se ti predstavi zgodita v ločenih možganskih poloblah, po Kaiu Vogeleyju idr. imamo v desni polobli predstavo o samem sebi, v levi percepcijo drugega, povežeta pa se v desni prefrontalni možganski skorji. »Empatija med literarnim branjem [...] zahteva integrirano delovanje obeh polobel« (prav tam 51), ugotavljajo Vogeley idr. na podlagi fMRI-preiskav.

Poglavje Miall zaključuje z ugotovitvijo, da se kljub laboratorijsko nadziranim eksperimentom pojavljajo teoretične pomanjkljivosti pri definiranju literarnosti (npr. kateri so možganski procesi, ki »identificirajo« literarnost), predlaga širši pristop k estetskim

¹⁶Oseba A verjame temu, kar oseba B ve (prav tam: 150).

dimenzijam literarnosti, ki bi se prenesle na druge oblike umetnosti (glasbo in vizualne umetnosti) (prav tam: 152).

Literarno branje ima dokazano pozitivne socialno-kognitivne učinke in vpliva na etične principe posameznika (Keen 2010, Nussbaum 2001), saj spodbuja in omogoča moralno refleksijo ter pogled na določeno vedênje iz različnih zornih kotov. Kljub študijam, ki dokazujejo sprožitev empatije ob literarnem branju (nekaj jih je naštetih v prejšnjem poglavju) v točno določenih situacijah in oblikah, obstajajo in nastajajo študije, ki te povezave ovržejo. Nussbaumova v knjigi *Upheavals of thought: The intelligence of emotions* (2001) trdi ravno nasprotno od klasične filozofije, ki je čustva razlagala zgolj kot primarne impulze, in zagovarja idejo, da so središče filozofije etike, zato mora vsaka teorija etike vsebovati sodobno razumevanje čustev. Predvsem za naratologijo je zanimiva misel Nussbaumove o pripovedni umetnosti, ki lahko preoblikuje naš mentalni in čustveni svet, saj nam čustvena inteligenca pomaga uravnavati žalost, ljubezen, jezo in strah. (v Zupan Sosič 2017: 299 –300)

Kot v članku *The paradox of fiction and the ethics of empathy: Reconceiving Dickens's Realism* ugotavlja raziskovalka in profesorica na detroitski univerzi Marry-Catherine Harrison, je stopnja bralčeve empatije do literarne, fiktivske osebe drugačna od stopnje empatije, ki jo človek čuti do realne osebe (2008: 257). Vprašanje, ki si ga je na tem mestu vredno zastaviti, je sledeče: Je čustveno odzivanje na literarne osebe enako kot na neliterarne in kako ta čustva vplivajo na naše etične principe, altruizem in prosocialno vedenje? Harrison nadaljuje, da se v realnosti na situacije odzivamo najprej čustveno in nato vedenjsko, ali z drugimi besedami – čustveni odziv (lahko) sproži vedenjski odziv. V fiktivskem svetu nimamo možnosti, da bi delovali: če ljudem v realnem svetu ne pomagamo npr. zaradi ekonomskih, socialnih, kulturnih, geografskih ali drugih razlogov, je tonaša odločitev, v fiktivskem svetu pa literarnim osebam niti ne moremo pomagati, ker je vse zgolj namišljeno (prav tam: 259). Iz tega lahko sklepamo, da bralca literarno branje z natančnimi opisi čustvovanja literarnih oseb lahko pripravi do tega, da si prebrano priključ v spomin, ko se dejansko znajde v podobni že doživljeni situaciji in se odzove hitreje in bolj empatično, kot bi se sicer, zlasti do marginaliziranih in etiketiranih ljudi, odrinjenih na socialni rob družbe, ali pa ima do njih vsaj manj predsodkov in stereotipnih sodb.

2.2.1 Pripovedna in bralčeva empatija

Bralčevo empatijo na kratko lahko opredelimo kot vrsto empatije, ki jo izkusi bralec v procesu branja (literarnega) besedila. Po Fritzu Breithauptu literature brez pripovedne

empatije ne bi bilo, saj se mora avtor vživljati v literarne osebe, ki jih karakterizira, da bi bile te kar se da prepričljive oz. plastične. Lahko jo razložimo na podlagi štirih modelov. Prvi je model podobnosti, drugi je model recipročnosti, tretji je model bližine in četrti model je narativna oz. pripovedna empatija. Modeli so razporejeni hierarhično, to pomeni, da če želimo doseči četrti model pripovedne empatije, moramo kombinirati prve tri. Ravno četrti najnazorneje razloži, kako funkcionira empatija pri bralcu. Empatija v drugem modelu zahteva podrejanje perspektivi drugega, kar pomeni, da »zatremo« svoj jaz zato, da bi se prilagodili omenjeni perspektivi in s tem okrepili lastno zmožnost razumevanja različnih perspektiv. Breithaupt trdi, da je branje recipročno tedaj, kadar bralec dobi odgovore na svoja življenjska vprašanja skozi literarno osebo (ali več teh), ki mu je v čem podobna. Ta oseba nas lahko popolnoma prevzame, posrka v svoje misli, čustva in dejanja in zgodi se podobno kot pri Stocholmskem sindromu: v procesu razumevanja njene perspektive nas vzame za »talca«, kar je že zelo blizu četrtemu modelu (prav tam: 280–281). Ta namreč predvideva fikcijsko pripoved. Bralec – empat, je tisti, ki opazuje literarni osebi A in B, natančneje, kakšen odnos ima B do A. Empatija je možna takrat, kadar bralec začuti, da je vpleten v to, kar opazuje (sekundarno opazovanje), potem pa se opredeli za stran, ki mu je najbližje (Breithaupt to primerja s športnim navijaštvom). Običajno je naklonjen potencialni žrtvi, ker se poistoveti z njeno pasivnostjo – tudi bralec je namreč pasivni opazovalec. (prav tam: 283–286)

Po Davidu Miallu in Donu Kuikenu je bralčev odziv na prebrano literarno besedilo čustven, če se čustva, ki jih ob tem doživlja, povežejo z desno hemisfero; v možganih se ustvarijo nove povezave med predhodnimi informacijami in tistimi iz literarnega dela. Izpostaviti je torej treba, da ta čustva izhajajo iz bralčevega predhodnega znanja, ki ga je povezal s kontekstom in slogom konkretnega besedila (v Watling 1998: 119). Empatijo pa lahko vzbudijo tudi neliterarna besedila, če ima bralec izkušnje s čustvi, opisanimi v njih. (v Watling 1998: 118–119) Za razumevanje kakršnega koli dela, zlasti pa literature, poudarja Christine P. Watling, je nujno potrebno osnovno predznanje o literarnem delu, čemur pripisuje celo znaten pomen (prav tam: 122).

Suzanne Keen v knjigi *Empathy and the novel* (2010) nameni posebno poglavje empatiji bralca, v katerem poda nekaj hipotez, ki jih je tudi sama opazovala oz. preverjala na svojih študentih. Bralčevo empatijo pogojuje identifikacija z literarno osebo, ki ni nujno človek (lahko je tudi žival ali predmet). Bralec ni nujno doživel tega, je pa empatiji bolj podvržen tistibralec, ki si z literarno osebo deli izkušnje. Empatijo prej doživimo, kadar tekst opisuje

negativna čustvena stanja, ni pa nujno, da je to besedilo prežeto z nazornimi čustvenimi opisi. Bralec, ki uživa v ironiji, bo težje razvil empatičen odnos do literarnih likov. Prav tako ni nujno, da bomo ob ponovnem prebiranju besedila doživeli isto stopnjo empatije ali da jo sploh bomo, kar povezujemo z zunanjimi dejavniki (stres, hrup ipd.), ki vplivajo nanjo (2010: 65–92).

Bralčevo empatijo Keenova poveže z dvema značilnostma vsakega pripovednega dela: literarno identifikacijo in pripovedno situacijskostjo. K literarni identifikaciji prispeva karakterizacija, in sicer elementi, kot so poimenovanje literarne osebe, shematičnost oz. plastičnost, opis, namigi o lastnostih literarne osebe, njena vloga v zgodbi ipd., pripovedna situacijskost pa je odvisna od tega, kakšna je komunikacija med avtorjem, pripovedovalcem in bralcem, odnos pripovedovalca do literarnih oseb, ali je fokalizacija notranja ali zunanja ipd. Poleg omenjenega na bralčevo empatijo vplivajo še dolžina literarnega besedila, njegova žanrska pripadnost, doživeti opisi prostora in časa, prisotnost metafikcijskih komentarjev itd. (prav tam: 92–93).

Literarna identifikacija se dogaja v bralcu. Don Kuiken z univerze v Alberti je dokazoval, da bralci, ki imajo osebne izkušnje s tem, kar doživlja literarna oseba, prej zaznavajo spremembe lastne percepcije in empatijo. Bralci naj bi si ob pomoči empatije zapolnjevali prazna mesta v psihološkem profilu literarne osebe. Empatija bi delovala kot »mehanizem za zapolnjevanje vrzeli«, se strinjata Max Louwerese in Kuiken. Bralčeve sodbe o realnosti literarnih oseb naj bi imele vpliv na identifikacijo, podobnost bralca z literarno osebo pa spodbuja to identifikacijo. (prav tam: 93–95)

Daniel. J. Kruger piše, da je empatija povezana z vzajemno uslužnostjo – ker literarne osebe v realnosti bralcu ne morejo pomagati, česar se tudi sam zaveda. To ni oprijemljiva izkušnja, ki bi pripomogla k prosocialnem vedenju (v Keen: 16),¹⁷ Nussbaumova pa trdi, da branje ne vpliva na etiko profesionalnih bralcev literature, saj med branjem ne doživijo potopitve – berejo namreč iz dolžnosti za razliko od neprofesionalnih bralcev (v Keen: 62).

¹⁷Izjema so otroci.

3 OSNUTEK MODELA ZA EMPIRIČNO-SISTEMSKO RAZISKOVANJE EMPATIJE

3.1 Opredelitev raziskovalnega problema in izbor gradiva

Pri osnutku modela za empirično-sistemsko raziskovanje empatije smo se teoretično in metodološko zgledovali po zgoraj naštetih člankih in po članku Branje poezije na papirju in zaslonu: Medijske tehnologije in transformacije v percepcijiraziskovalcev Urške Perenič idr. (2017). Raziskovalni problem te pilotne raziskave je, zelo na kratko, kako se v spoznavnih procesih branje poezije razlikuje glede na medij, v katerem se posreduje, oz. kako se razlikujeta branje poezije na računalniškem zaslonu od branja poezije na papirju glede na kakovost spoznavnih procesov razumevanja in pomnjenja (Perenič idr. 2017: 113–115, 120).

Za raziskovanje uporabijo tip vedenjske preizkušnje v okviru empiričnega, kognitivnoznanstvenega pristopa, kar uporablja tudi naš osnutek modela za empatično literarno branje, saj se je v konkretni pilotni raziskavi v povezavi z branjem izkazala za produktivno, obenem pa upoštevamo metodološko pluralnost, interdisciplinarnost in večravninskost metod, ki jo zagovarja tudi koncept Jacobsovega že omenjenega modela NCPM ter tudi Perenič idr. V nadaljevanju je podrobneje opisana zasnova raziskovalnega modela za merjenje kognitivne (*cognitive empathy*) in afektivne empatije (*affective empathy*) ter »čustvene okužbe« (*emotional contagion*) pri bralcih. Kognitivna komponenta empatije se odraža v zavzemanju perspektive, pri čemer se oseba A s pomočjo lastne domišljije »prestavi iz svoje lastne kognitivne perspektive v kognitivno perspektivo [osebe B]« (Coplan v Smit 2016: 60). Coplanova piše, da emocionalna komponenta empatije vsebuje emocionalno okužbo – oseba A čuti zaskrbljenost ali/in sočutje do osebe B (prav tam: 60), in afektivno empatijo, pri kateri oseba A ohranja samozavedanje jaza: »Bralci ohranjajo reprezentacijo samega sebe, ki se razlikuje od [njihove] reprezentacije literarnih oseb« (prav tam: 60). Primeri trditev osmošolk, ki jih navede Julie Smit v svoji raziskavi *The role of empathy in the knowledge building of eight grade girls*, jasno predstavijo ločevanje med opredeljenimi vrstami empatije: a) kognitivno empatijo, b) afektivno empatijo in c) »čustveno okužbo« (prav tam: 70).

Zanima nas, ali t. i. profesionalni bralci¹⁸ lahko razvijejo empatijo. Nussbaumova in Miall menita, da ne (oz. v manjši meri), ker literaturo berejo iz literarnovednega vidika,

¹⁸Za več gl. Perenič idr. (2017).

interpretativno, manj izkustveno. Toda če so sposobni razviti empatijo do literarnih oseb, nas zanima, katere vrste (afektivno, kognitivno empatijo ali čustveno okužbo) pa tudi, kateri spol doseže višjo stopnjo empatije. Od tod smo izpeljali tri nadaljnje hipoteze, ki bi jih preverjali v empirični raziskavi:

1. Profesionalni bralci so sposobni razviti empatijo, in sicer afektivno, ker se predpostavlja, da se jim je ob pogostem branju besedil izoblikovala zmožnost ločevanja med na eni strani reprezentacijo sebe in svojih čustev ter na drugi strani reprezentacijo čustev literarnih oseb. Profesionalni bralci so sposobni razviti tudi kognitivno empatijo, ker imajo zaradi sorazmerno pogostega branja literature razvito domišljijo in se zlahka postavljajo v perspektivo literarnih oseb.
2. Višjo stopnjo empatije pričakujemo pri ženskem spolu zaradi razvitejšega empatičnega dela možganov.¹⁹
3. »Čustvena okužba« se bo izrazila večinoma pri ženskem spolu zaradi razvitejšega empatičnega dela možganov.²⁰

Za gradivo bi uporabili odlomke iz pripovedne proze Slavka Gruma. Njegovo kratko prozo smo izbrali zaradi pretresljivih in travmatičnih opisov duševnih stanj literarnih oseb. Kot je bilo opisano v teoretičnem delu, po Keenovi taki opisi prej pritegnejo bralčevo pozornost. Omenili smo tudi, da so po Breithauptmanovem četrtem modelu bralci bolj naklonjeni pasivnim literarnim osebam, žrtvam, saj so tudi sami v vlogi bralca pasivni. Značilnosti Grumove proze ustrezajo tema teorijama. Po Gregorju Kocijanu v Grumovi prozi najdemo upovedovanje nadčutnosti, alogičnosti in asociativnosti (2012: 123), po Ladu Kralju pa »posebej občutljivi literarni subjekt«, ki ga poimenuje »zaznamovanec«, ²¹ izpoveduje melanholijo, ali pa je tesnoben in blodnjav, vsekakor pa ga zaznamujeta tragičnost, sentimentalnost, celo halucinacije (1987: 240). Opisi duševnih stanj so fragmentarni in omogočajo bralcu, da zapolnjuje prazna mesta v besedilu, pri tem pa ima po Kiddu svojo

¹⁹Linda Rueckert in Nicolette Naybar v članku Gender differences in empathy: The role of the right hemisphere pišeta, da sta v eksperimentu raziskovali aktivnost desne poloble možganov v povezavi z empatijo s pomočjo testa empatije MEEQ (Mehrabian and Epstein Empathy Questionnaire). Rezultati so potrdili hipotezo, da imajo ženske višjo stopnjo empatije od moških (2008: 164–165). Omenimo še članek Gender differences in the relationship between empathy and forgiveness raziskovalcev Lauren Toussaint in Jona R. Webba, v katerem zasledimo, da je bila pri ženskah dokazana višja stopnja empatije (2007). Na drugi strani pa članek Sex/gender differences in cognition, neurophysiology, and neuroanatomy Lutza Jänckeja opozarja, da je problem raziskav, ki so podobne prej omenjenima, v metodah raziskovanja (uporabljajo namreč subjektivne vprašalnike) in vzorcu z majhnim številom preiskovancev. Stereotipne predstave se zabrišejo v psiholoških raziskavah in številčnejšem vzorcu (2018).

²⁰Gl. op. 18.

²¹Pod tem pojmom se skriva občutljiv posameznik s psihopatološkimi stanji, ki se kažejo v večini z blodnjami in halucinacijami.

vlogo tudi empatija. Alenka Jensterle Doležal poudari, da je atmosfera v kratkih zgodbah napeta, saj je prežeta z grotesknimi motivi, kar v bralcu vzbuja nelagodje (2009: 170).

Namesto celotnih besedil smo se odločili za odlomke, ker so bolj obvladljivi za raziskovanje,²² hkrati pa je z njimi možno zajeti točno določene, za ta model relevantne formalne besedilne lastnosti, ki pa jih na tej stopnji nismo določali.

3.2 Udeleženci

Po zgledu omenjene študije (Perenič idr. 2017) bi za vzorec vzeli 14 visoko motiviranih, profesionalnih bralcev, od tega sedem bralk in sedem bralcev, denimo študente magistrskega programa slovenistike. Sodelovali bi anonimno, vendar pod šiframi zaradi možnosti primerjanja rezultatov ob ponovitvi eksperimenta. Spolno diferenciranje je za našo raziskavo bistvenega pomena, saj bi nas zanimalo, kakšna je razlika v stopnji empatije med moškim in ženskim spolom na primeru s travmami zaznamovanih literarnih oseb. Njihov materni jezik mora biti slovenščina, saj gradivo zahteva slovensko govorečega bralca. Vzorec je majhen in izbran glede na zanimanje in izbrane hipoteze. Za predfazo bi izbrali dva preiskovanca.²³

3.3 Metode in potek testiranja

Uporabili bi standardizirani vprašalnik, ki je primeren tudi za kognitivno-spoznavne in emotivno-doživljajske vidike literarnega komuniciranja, v tem primeru literarnega branja. Uporabili bi tudi kognitivno vedenjsko metodo, saj nas zanimajo tudi telesni odzivi preiskovancev. Za opazovanje vidnih in čutnozaznavnih vidikov človeškega obnašanja bi si pomagali z metodo »eksperimentalnega opazovanja«. Za fiziološke meritve telesnega odzivanja bi uporabili naprave za merjenje srčnega utripa (npr. merilec krvnega tlaka, EKG), za merjenje »nevro-muskularnih aktivnosti« pa magnetnoresonančnimi meritvami fMRI – preiskovancem bi na glavo namestili elektrode in tako ugotavljali možgansko delovanje. Preverjali bi, ali sta res aktivni obe možganski polobli oz. aktivnost desne prefrontalne možganske skorje, kot je bilo dokazano za empatijo po Vogeley idr. Udeležence bi spremljali tudi prek kamer. Na ta način bi zabeležili »zvočne in vizualne vidike vedenja« (Perenič 2014: 49–51). Opazovali bi, ali bi ob samostalnikih, ki asociirajo negativna čustva in doživljanje literarnih oseb, preiskovanci npr. spremenili obrazno mimiko. Ob tem je treba opomniti, da bi

²² Za več o problemu izbora gradiva za eksperimentalno raziskovanje gl. Perenič idr. 2017.

²³ Kot razlaga Urška Perenič »[v] takih raziskavah navedeno ali primerljivo število udeležencev ter uporaba raziskovalnega načrta s ponovljenimi meritvami z vidika statistične moči zadostujeta za prepoznavo srednje velikih učinkov preučevanih dejavnikov« (Perenič idr. 2017: 110).

strokovno izvedbo takšnih raziskav zagotovili za to usposobljeni strokovnjaki na področju nevroznanosti.

Eksperiment bi izvedli v laboratorijskih pogojih, da bi opazovalci nadzirali izvajanje in izključili čim več motečih dejavnikov, kot so hrup, neudobna sedišča, slaba osvetlitev prostora, telefon, nedelujoči računalniki, fragmentarno reševanje vprašalnikov itd. Preiskovanci bi reševali vnaprej sestavljene vprašalnike zaprtega tipa, ki bi bili sestavljeni iz demografskih vprašanj,²⁴ na ta bi odgovorili najprej. Nato bi brez prekinitve sledili vprašanji o samoevalvaciji bralnih navad in empatije. Po tem bi se jim na računalniškem zaslonu prikazala odlomka. Posamezen odlomek bi lahko prebrali enkrat, zatem pa jih ne bi smeli več imeti pred sabo zaradi avtentičnosti bralske izkušnje (da bi preprečili interpretativno branje). Za branje posameznih odlomkov ne bi bili časovno omejeni. Preiskovanci bi bili seznanjeni tudi s tem, da gre za odlomka iz kratkoproznih besedil Slavka Gruma. Čas ne bi bil omejen. Eksperiment bi ponovili po enem tednu, s čimer bi zagotovili verodostojnost in dokazali preverljivost rezultatov.

3.4 Primer vprašalnika

Najprej bi preiskovancem zastavili demografska vprašanja, kot so spol, starost in letnik magistrskega študijskega programa slovenistike.

Obkrožite, dopolnite.

Spol: M Ž

Starost: _____

Letnik izobraževanja: _____ letnik magistrske stopnje slovenistike.

Primer 1: Primer demografskega dela vprašalnika

Sledili bi dve vprašanji, ki preverjata obnašanje, vedênje. Obe sta vprašanji zaprtega tipa. Pri prvem se pričakuje, da bodo preiskovanci na lestvici označili številki 4 ali 5. Drugi primer je izbirno vprašanje²⁵ (*multiple choice*) zaprtega tipa, ki prav tako preverja vedênje, obenem pa tudi, s katerim tipom empatije se posamezen preiskovanec identificira.

²⁴ Demografska vprašanja zagotavljajo »sociodemografski profil uporabnikov literature«: spol, starost, izobrazbeno-poklicni profil (Perenič 2014: 37).

²⁵ Vprašanje je povzeto po primeru zasnutka vprašalnika literarne navade v luči nekaterih sociodemografskih in motivacijskih dejavnikov (gl. Perenič 2014: 42).

1. Na petstopenjski ocenjevalni lestvici označite, kako pogosto berete literaturo, pri čemer 1 pomeni nikoli, 5 pa zelo pogosto.

1	2	3	4	5
(nikoli)				(zelo pogosto)

Primer 2: Ocenjevalna lestvica bralnih navad

2. Zakaj berete literarna besedila? Označite črko pred ustreznim odgovorom.

- a) Ker se preselim v domišljijo literarnih oseb, in se tako naučim kaj novega o sebi.
- b) Ker ob branju doživljam vse, kar doživljajo literarne osebe.
- c) Ker me zanimajo meni tuje izkušnje literarnih likov.
- č) Literarnih besedil ne berem.

Primer3: Primer zaprtega tipa vprašanja samoevalvacije o vrsti empatije, ki jo udeleženci doživljajo med branjem (primer a) opisuje kognitivno empatijo, primer b) »čustveno okužbo« in primer c) afektivno empatijo).

Izbrana sta dva odlomka z majhnim odstopanjem v številu besed. Odlomek 1 je del kratke pripovedi z naslovom *Materne* in ima 69 besed, Odlomek 2 pa del *Belega azila* in ima 70 besed. V prvem je opisana travmatična izkušnja ženske literarne osebe, pri drugem pa moške literarne osebe. Izbrali smo odlomke, ki imajo besednoredno zaznamovane povedi in vsebujejo besede in besedne zveze, ki odstopajo od vsakdanje rabe (npr. v Odlomku 1: »spacek«, »čula jok«, »telesce«; v Odlomku 2: »vsled«, »brezgibno«) in besede ter besedne zveze, ki imajo negativen prizvok in vzbujajo gnus ali žalost (npr. v Odlomku 1: »mučila«, »bradavice«, »zgrudila«; v Odlomku 2: »vrgel«, »brezgibno«, »[n]esrečna ljubezen«). Menimo, da bi to preiskovance pritegnilo, kar bi vzbudilo čustvene odzive in empatijo.

Odlomek 1

»In res: žena se je mučila – mučila – slednjič – nekakšne bradavice, prsti? – šest, osem, deset bradavičic na debelem skupnem krnu – profesor je imel prav: spacek! In potem je ležalo pred nami – negibni, disciplinirani obrazi, nobenega vzklika, nobenih začudenih oči. Žena je začula jok, začutila med stegni toplo, gibajoče se telesce, zgrudila se je na ležišče – sveti nasmech matere. Mati je nečesa drobnega, toplega, zibala bo v naročju, zaslanjala z dlanjo –« (Grum 1976: 51).

Primer 4: Odlomek iz kratke pripovedi *Materne*

Odlomek 2

»Bil je že doli neki mož, ki je vsled bede ustrelil svoja dva otroka in nato še sebe. Bil neki fantič, komaj šestnajstleten deček, ki se je vrgel skozi okno – popolnoma brezgibno je sedel na mizi in pripovedoval svojo povest. Nobene besede ni poudaril, nikjer se ni ogrel, enakomerno kakor voda je tekel njegov glas. V zapisniku je stalo poleg njegovega imena: gimnazijec. Skočil iz podstrešja trinadstropne hiše. Nesrečna ljubezen.« (Grum 1976: 76)

Primer 5: Odlomek iz kratke pripovedi *Beli azil*

Najprej bi sledilo nekaj vprašanj razumevanjskega tipa, ki so označena s črko R in zaporedno številko, nato pa vprašanje, ki preverja vrsto empatije (»čustveno zmoto«, afektivno in kognitivno empatijo) in je označeno s črko E. Vsa vprašanja bi bila zaprtega tipa. Razumevanjska bi imela tri možne odgovore, izmed katerih bi bil pravilen en sam odgovor, vprašanja, ki se nanašajo na vrsto empatije pa štiri možne odgovore, pri tem pa noben odgovor ni napačen. Pri razumevanjskem tipu vprašanj je treba omeniti tudi, da bi napačen odgovor pomenil, da odlomka niso razumeli, kar pomeni, da si niso pravilno zapolnjevali praznih mest. Zanimivo bi bilo opazovati povezavo med napačnimi razumevanjskimi odgovori in tipom empatije, ki bi jo posamezen preiskovanec čutil ob branju odlomka. Za prvi odlomek je značilna fragmentarnost, ki jo zapolnjujejo ločila. Drugi odlomek ima manj praznih mest. Bralcu polnjenje praznih mest, po katerih jih sprašujejo vprašanja R1), R2) R3), omogoča empatija.

R1)

- a) Žena je rodila s težavo.
- b) Žena je imela lahek porod.
- c) Žena je rodila s carskim rezom.

R3)

- a) Tema odlomka je rojstvo otroka.
- b) Tema odlomka je smrt novorojenčka.
- c) Tema odlomka je materinstvo.

E1)

- a) Ob branju odlomka sem si predstavljal materine bolečine.
- b) Ob branju odlomka sem se počutil/-a grozno in sem začutil/-a materine bolečine.
- c) Ob branju odlomka sem se počutil/-a kot bi bil/-a prisoten/-na v zgodbi. Materi bi želel pomagati.
- d) Branje odlomka me ni pritegnilo.

Primer 6: Vprašanja za Odlomek 1; pri E1 a) opisuje kognitivno empatijo, b) afektivno empatijo in c) »čustveno okužbo«.

R1)

- a) Odlomek se dogaja v mrtvašnici.
- b) Odlomek se dogaja v bolnišnici.
- c) Odlomek se dogaja v hiši.

R2)

- a) Literarne osebe so bile ubite.
- b) Literarne osebe so naredile samomor.
- c) Literarne osebe so umrle naravne smrti.

E1)

- a) Ob branju odlomka sem si predstavljal, kaj doživljajo literarne osebe.
- b) Ob branju odlomka sem se počutil/-a grozno in sem začutil/-a, kaj so doživele literarne osebe.
- c) Ob branju odlomka sem se počutil/-a kot bi bil/-a prisoten/-na v zgodbi. Literarnim osebam bi želel/-a pomagati.
- d) Branje odlomka me ni pritegnilo.

Primer 7: Vprašanja za Odlomek 2; pri E1 a) opisuje kognitivno empatijo, b) afektivno empatijo in c) »čustveno okužbo«.

Vprašalnik bi bil elektronski zaradi lažje in hitrejšje statistične obdelave podatkov, poleg tega pa bi si s tem zagotovili, da bi vsi udeleženci odgovorili na vsa zastavljena vprašanja. Preiskovanci bi kliknili na ustrezno črko pred odgovorom.

3.5 Morebitne pomanjkljivosti in omejitve

V teoretičnem delu pišemo, da Miall²⁶ in Nussbaumova izpostavita neprimernost akademskih oz. profesionalnih bralcev za eksperimente, v katerih se preverja literarno branje oz. literarno empatijo. Po drugi strani je za verodostojnost eksperimenta pomembna visoka motiviranost posameznega udeleženca, ki bi jo lahko dosegli le na ta ali na način denarne kompenzacije. Drugih pomanjkljivosti in omejitev na tej stopnji ne moremo predvideti.

²⁶V svojih eksperimentih sicer tudi sam za vzorec običajno vzame študente (Miall 2007: 24–25).

4 SKLEP

Definicijam pojma empatija je v različnih znanstvenih disciplinah 21. stoletja (psihologiji, nevroznanosti, filozofiji, psihoterapiji, kognitivni znanosti in (empirični) literarni znanosti) skupno to, da ga razumejo interdisciplinarno. Vse izhajajo iz nemškega filozofsko-estetskega pojma 'die Einfühlung', ki ga dojemajo kot vživljanje ali vživetje. To nam omogočajo posebni nevroni v možganih, ki jih nevroznanost imenuje zrcalni nevroni. Ljudje se zaradi njih lahko vživljamo tudi v umetniška dela, v literaturi pa v fiktivne literarne osebe, živali in predmete.

Na Slovenskem je empatijo v slovenski literarni vedi začela obravnavati Alojzija Zupan Sosič, vendar njenih interpretacijskih študij ni mogoče umestiti v ELZ. V ELZ jo omenja in nanjo opozarja Urška Perenič, ki velik pomen pripisuje eksperimentalnemu raziskovanju, s katerim pravzaprav »skušajo raziskovalci na eksperimentalni osnovi šele ugotoviti, za kakšne vrste duševnih sposobnosti v dejansko gre« (2014: 28). Nedvomno je polje empatije plodno za raziskovanje, ne nazadnje tudi v povezavi z (literarnim) branjem. To dokazuje David S. Miall v svoji empirično-sistemski knjigi *Literary reading: Empirical and theoretical studies* (2008). Naj še enkrat osvetlimo razliko med ELZ in interpretativnim pristopom v literarni vedi: Prednost vsakega empirično-sistemskega raziskovanja branja (nič drugače ni pri raziskovanju literarnega branja v povezavi z empatijo) je po Miallu preverjanje teoretičnih predpostavk na realnih bralcih (*real readers*), ki podajajo avtentično izkustvo branja literarnih besedil, pri tem pa lahko s pomočjo merilnih naprav spremljamo tudi njihove fiziološke, telesne odzive. Znanstvene eksperimente je možno ponoviti in ponovno preveriti ustreznost hipotez, medtem ko si pri interpretativnem pristopu bralca in njegovo recepcijo zgolj zamislimo in je ne preverjamo.

V osnutku našega predloga za raziskavo nas je zanimalo, kako se empatija odraža pri ženskem in moškem spolu ter katere vrste empatije (kognitivno, afektivno empatijo ali »čustveno okužbo«) doživlja ženski oz. moški spol. Za vzorec smo si izbrali visoko motivirane profesionalne bralce literature (študente slovenistike magistrskega študijskega programa), saj smo predpostavljali, da bodo ti najprimernejši za takšen tip raziskave. Diplomsko nalogo sklepamo s predlaganjem nadaljnje razširitve nabora vprašanj in izvedbo raziskave na podlagi osnovanega modela, najprej predfaze raziskave in, če bi se ta pokazala za uspešno, še pilotne raziskave.

5 VIRI IN LITERATURA

- C. Daniel Batson. These things called empathy: Eight related but distinct phenomena. *The social neuroscience of empathy*. Ur. Jean Decety in William Ickes. Cambridge (MA) London: The MIT Press, 2011. 3–16.
- Fritz Breithaupt. How is it possible to have empathy? Four models. *Theory of mind and literature*. Ur. Paula Leverage idr. West Lafayette (Indiana): Purdue University Press, 2011. 273–288.
- Michael Burke idr. Empathy at the confluence of neuroscience and empirical literary studies. *Scientific Study of Literature* 6.1 (2016). 6–41.
- Amy Coplan. Empathic engagement with narrative fictions. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 62.2 (2004). 141–152. Na spletu.
- Jean Decety in William Ickes. Introduction: Seeking to understand the minds (and brains) of people who are seeking to understand other people's minds. *The social neuroscience of empathy*. Ur. Jean Decety in William Ickes. Cambridge (MA) London: The MIT Press, 2011. vii–ix.
- Alenka Jensterle Doležal. Kategorija tesnobe v kratki prozi: Slavko Grum in Franz Kafka. *Primerjalna književnost* 32.1 (2009). 163–175. Na spletu.
- Slavko Grum. Beli azil. *Zbrano delo I*. Ur. Lado Kralj. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.
- . Matere. *Zbrano delo I*. Ur. Lado Kralj. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.
- Mary-Catherine Harrison. The paradox of fiction and the ethics of empathy: Reconceiving Dickens's realism. *Narrative* 16.3 (2008). 256–278. Na spletu.
- Valentina Hribar Sorčan. O empatiji in intersubjektivnosti. *Anthropos* 40.1–2 (2008). 11–25. Na spletu.
- Arthur M. Jacobs idr. Mood-empathic and aesthetic responses in poetry reception: A model-guided, multilevel, multimethod approach. « *Scientific Study of Literature* 6.2 (2016): 87–130.
- Lutz Jäncke. Sex/gender differences in cognition, neurophysiology and neuroanatomy. PubMed Central U.S. National Institutes of Health's National Library of Medicine 16. september 2018.
- Suzanne Keen. The theory of narrative empathy. *Narrative* 14.3 (2006). 207–236. Na spletu.
- . *Empathy and the novel*. New York: Oxford University Press, 2010.
- . Narrative empathy. *The living handbook of narratology* (2013). Na spletu.

- David Kidd idr. On literary fiction and its effects on theory of mind. *Scientific Study of Literature* 6.1 (2016). 42–58.
- Gregor Kocijan. *Slovenska kratka proza 1919–1929*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Jože Koruza. Razmišljanja o Grumovi prozi. *Naša sodobnost* 8.2 (1960). 128–142, 212–224, 314–320. Na spletu.
- Vladimir Kralj. Kje stoji mesto Goga?. Slavko Grum. *Goga, čudovito mesto*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987. 189–241.
- David S. Miall. *Literary reading: Empirical and theoretical studies*. New York: Peter Lang Publishing Inc, 2007.
- Urška Perenič. V prerezu slovenske empirične literarne znanosti. *Slavistična revija* 61.1 (2013). 274–284.
- . *Empirija v literarni vedi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.
- Urška Perenič idr. Branje poezije na papirju in zaslonu: Medijske tehnologije in transformacije v percepciji. *Primerjalna književnost* 40.1 (2017). 113–132. Na spletu.
- Zvezdan Pirtošek. Umetnost in možgani. *Časopis za kritiko znanosti* 44.256 (2016). 23–38. Na spletu.
- Linda Rueckert in Nicolette Naybar. Gender differences in empathy: The role of the right hemisphere. *Brain and Cognition* 67 (2008). 162–167. Na spletu.
- Barbara Simonič. *Empatija: Moč sočutja v medosebnih odnosih*. Ljubljana: Frančiški družinski inštitut, 2010.
- Julie Smit. The role of empathy in the knowledge building of eight grade girls. *Scientific Study of Literature* 6.1 (2016). 59–86.
- Vladislava Stamos in Peter Lunaček. Pomembnost empatije. *Zdravstveno varstvo* 51.4 (2012). 299–301. Na spletu.
- Sara Topolovec. Empatični um: Večer z Zvezdanom Pirtoškom. Črna škatla 2. september 2018.
- Loren Toussaint in Jon R. Webb. Gender differences in the relationship between empathy and forgiveness. *J Soc Psychol* 145.6 (2005). 673–685. Na spletu.
- Christine P. Watling. The arts, emotion and current research in neuroscience. *Mosaic* 31.1 (1998). 107–124.
- Alojzija Zupan Sosič. *Teorija pripovedi*. Maribor: Litera, 2017.

6 PRILOGE

Priloga 1

Izjava o avtorstvu

Izjavljam, da je diplomsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu s strokovnimi standardi in veljavno zakonodajo.

Ljubljana, 17. 9. 2018

Uršula Gačnik

Priloga 2

Izjava kandidata / kandidatke

Spodaj podpisani/a _____ izjavljam, da je besedilo diplomskega dela v tiskani in elektronski obliki istovetno, in

dovoljujem / ne dovoljujem

(ustrezno obkrožiti)

objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

Datum:

Podpis kandidata / kandidatke: